

Keywords: spring base for Children, Ukrainian society, official documents, documents of current archives of government documents public organizations and political parties, periodical press materials, materials sites on the Internet.

УДК 796:37(091)

Л. П. Ярославська

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

На основі аналізу документальних матеріалів, архівних документів, спеціальної літератури та їхнього узагальнення, в статті висвітлено концепцію становлення та розвитку системи фізичного виховання в середніх навчальних закладах України у другій половині ХІХ ст. Соціально-політичні, економічні, військові зміни у суспільстві, активність передової російської, української інтелігенції – науковців, педагогів, лікарів, громадських діячів спонукали до проведення у другій половині ХІХ ст. реформування в галузі освіти та введення фізичних вправ у практику навчальних закладів. Визначені головні причини, що заважали запровадженню гімнастики, серед яких – відсутність нормативних програмних розробок, відсутність педагогічних кадрів зі спеціальною фізкультурною освітою або низький кадровий потенціал, недостатнє фінансування та матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів.

Ключові слова: середні навчальні заклади, гімназії, школи, фізичне виховання, гімнастика, сокольський рух. спортивно-гімнастичний рух.

На сьогодні наріла реальна необхідність реформування української освіти, яка стоїть на шляху інтеграції до Європейського освітнього простору, тому перед суспільством постала низька питань щодо висвітлення аспектів становлення та розвитку системи фізичної підготовки учнівської молоді в історичному досвіді.

Близькими до нашого дослідження є наукові розробки ряду науковців: Бондар А.С., Бондар Я.Б., Гнесь Н.О., Вацеба О.М., Вербицький В.А., Винничук О.Т., Волков В.Д., Трофим'як Б.Є та ін. Водночас, залишається недостатньо вивченими історичні аспекти становлення фізичного виховання у середніх навчальних закладах України протягом 1860-1900 рр. Саме тому метою статті є: вивчити хід та особливості становлення і розвитку системи фізичного виховання в середніх навчальних закладах України у другій половині ХІХ ст.

Методи дослідження: аналіз літературних джерел та документів, хронологічний, порівняльно-історичний.

Друга половина ХІХ ст. характеризувалася періодом реформування державного устрою Російської імперії, так і України як складової частини

Росії, адже понад 200 років більша частина українських земель площею 452 тис. кв. кілометрів, тобто 75% сучасної території та населенням у 25,5 млн.

Криза кріпосницької системи, капіталізація держави, соціальні конфлікти, а також поразка Росії в Кримській війні 1853-1856 рр. підштовхнули російський уряд до проведення реформ та необхідності подальших перетворень відповідно до нових історичних умов. Зокрема, 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Маніфест» про скасування кріпосництва і «Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності»; 1864 р. – проведення земської реформи «Положення про губернські та повітові земські установи»; 1864 р. – судової реформи та реформи народної освіти; 1864-1874 рр. – військової реформи [17, с. 125].

Впровадження прогресивних соціально-політичних, економічних змін створили умови для розвитку капіталістичних відносин у промисловості, сільському господарстві, громадському житті країни та сприяли переміщенню сільських мас у міста, а також появи нових видів діяльності, що спонукало до підготовці фізично здорового і військово потужного населення. Адже введення загальної військової повинності потребувало належної фізичної підготовки юнаків, готових до служби в армії, що активізувало військово-прикладне значення фізичних вправ та спонукало до впровадження фізичного виховання у навчальний процес учнів шкіл.

До того ж, представники передової російської, української інтелігенції – науковці, педагоги, лікарі та громадські діячі І. Сеченов, О. Анохін, М. Пирогов, П. Лесгафт, Є. Мухін, К. Ушинський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, І. Бобенський, А. Бутовський, М. Бердяєв та інші – розглядали фізичні вправи як невід'ємну частину формування гармонійно розвиненої особистості, визнавши фізичну підготовку обов'язковою та необхідною для досягнення успіху, активно боролись за оздоровлення народу, його фізичний (тілесний) розвиток, ставили питання про введення фізичного виховання в школах, посилаючись на позитивний досвід більшості країн Європи. Питання ставилось невинувато, адже стан здоров'я народу в імперії продовжував погіршуватись. Так, наприклад, у 1876 р. із 1 400 000 хлопців, що народились у 1855 р. (до реформи), живими залишились 610 000 осіб (43,5 %), а із 280 000 оглянутих лікарями 50 000 (18 %) було хворих. Через 3 роки (1879 р.) з такої ж кількості оглянутих юнаків (280 тис.) не здатними до військової служби (хворими) було визнано 59 тис. (21 %). Ця тенденція збільшення відсотків хворих, як відомо, зберігалась до кінця століття.

Отже, під час проведення реформи народної освіти, вимогою часу стало вихід «Положення про початкові народні училища» та «Статуту гімназій і прогімназій» 1864 р., в якому вперше було прописано введення в середній школі до навчального процесу позаурочного необов'язкового предмету «Гімнастика». До того ж, стаття 51 Статуту зобов'язувала кожен гімназію мати відповідне гімнастичне обладнання, прилади [5, с. 28;18, с. 264-265].

Однак, попри впровадження різних положень, циркулярів та розпоряджень, у Міністерстві народної освіти не було розроблено типового положення, навчальних програм, програмного та науково-методичного забезпечення предмету гімнастика. Офіційна влада імперії недостатньо приділяла уваги питанням фізичного виховання учнів на місцях і тому проведення занять гімнастики було хаотично та носило здебільшого розважальний характер, а ніж планомірний.

Цьому спонукало і низька інформованість та необізнаність директорів гімназій щодо питань фізичного виховання учнів, які вважали, що гімнастика є непотрібним предметом, який заважає навчальному процесу [2, с. 13; 3, с. 40].

Заняття гімнастикою в чоловічих гімназіях для юнаків носило більше обов'язкового характеру, в той же час дівчата були повністю звільнені від занять.

Недостатнє фінансування та забезпечення матеріальної бази навчальних закладів в усіх регіонах України, адже переважна більшість середніх шкіл, училищ, гімназій знаходилась в будівлях, переобладнаних для навчальних цілей. [5, с. 29]. Особливо важке становище було у сільській місцевості. Відповідно до архівних даних для навчання у волосній Шаулиській школі (нині Уманський район) відведено приміщення так званої сільської «броні», в інших селах навчання проводили по хатах селян або дяків чи паламарів, які і навчали дітей. До волосної школи приймали тільки хлопчиків, за повний комплект вважалось 20 учнів. На утримання школи відпускалось 185 руб. на рік; 25 руб. – на підручники та навчальне приладдя, 40 руб. – на опалення і ремонт. Гроші на школу вносили селяни залежно від кількості землі, яка їм належить. Навчання розраховувалось на три роки. За цей час учні мали навчитися читати церковно-слов'янською і російською мовами, писати і знати чотири дії з арифметики з простими і іменованими числами, користуватися рахівницею. Це були церковно-парафіяльні школи. [11, арк. 4]. В Черкаському повіті в 1862 р. були відкриті нові церковно-парафіяльні школи, але з 1864 р. кількість нововідкритих шкіл стає дуже незначною, а відкриті вже школи, при відсутності коштів на їх утримання, то закривалися, то знову відкривалися.

Відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів, фахівців фізичного виховання та системи їхньої підготовки в Росії робили нереальним вирішення завдань впровадження фізичного виховання в школах. В середніх навчальних закладах на посадах вчителів гімнастики працювали переважно чоловіки німецького, шведського походження [2, с. 13], які мали спеціальну фізкультурну освіту, адже в Росії, а тим паче на українських землях, не склалася система підготовки фахівців фізичного виховання. Для проведення занять запрошувались колишні лікарі, військовослужбовці, які дещо знали про гімнастику, котра проводилась у військових закладах та не мали достатнього досвіду для роботи з дітьми. Вони несли у школу суто армійську її спрямованість, де вивчалися стройові вправи, перешикування та марширування.

Варто зазначити, що гімнастика як предмет мав низький соціальний статус та сприймався найчастіше як додатковий заробіток, оскільки оплата

праці вчителя гімнастики була низькою. Розмір зарплати вчителя залежав від кількості річних уроків та грошових коштів, яким володів навчальний заклад і коливався в межах 37-50 руб. в державних чоловічих гімназіях, училищах та 24-50 руб. – в жіночих навчальних закладах за річний урок. [10, арк. 184, 214]. А згідно з Положенням статутів гімназій і реальних училищ, що вийшли у 1871-72 рр. заклади повинні були мати штатного вчителя гімнастики з окладом 500 руб., а лікарям ставилося в обов'язок спостерігати за проведенням занять. Положення статутів мали рекомендаційний характер щодо фізичного виховання, а гімнастику слід було проводити в тих гімназіях, де були приладдя і умови проведення занять. Варто зауважити, що заняття були безкоштовними [5, с. 29].

Впровадження фізичних вправ для школярів здійснювалось переважно завдяки зусиллям громадськості, як наприклад, «товариства сприяння розвитку учнів», котрі існували в окремих містах [20].

Деяке пожвавлення відбулось у втіленні фізичної культури в армії та військово-навчальних закладах після врахування подій Кримської війни, а саме: у 1856 р. була введена гімнастика в армії, а через три роки (1859) – «Правила обучения гимнастике в войсках». Але і в армії кадрове питання було актуальним. У другій половині XIX ст. питання військово-фізичної підготовки військ та фізичного виховання учнів розробляли професор П. Лесгафт (1837-1909), генерали М. Драгоміров (1830-1905), А. Бутовський (1838-1917). П. Лесгафт є засновником оригінальної системи фізичного виховання, він активно ініціював щодо створення навчальних закладів з підготовки фахівців фізичної культури.

Для залучення юнаків до майбутньої військової служби у 1873 р. видано «Руководство гимнастике для сельских и народных школ». За дослідженнями В. Вербицького [2] на початку 80-х років уроки гімнастики і танців, як однієї з форм фізичного виховання, проводили у 60 % чоловічих та 58 % жіночих середніх шкіл Херсонської губернії. У 80-х роках змінився викладацький склад учителів фізичної культури. Так у чоловічих гімназіях і реальних училищах Херсонської губернії викладали гімнастику винятково чоловіки, з яких 55,5 % становили військові, а 44,5 % – цивільні особи. Вперше у практику середніх шкіл південного регіону України вводяться позашкільні заняття рухливими іграми [2, с. 10, 11].

У 1874 р. були переглянуті статути, посібники з фізичного виховання, видані нові. Трохи пізніше П. Лесгафту було доручено організувати дворічні курси з підготовки фахівців з гімнастики (фізичного виховання) для армії. Курси проіснували 5 років і тільки через 17 років була створена головна гімнастично-фехтувальна школа як центр підготовки кадрів, але тільки для армії (М. Драгоміров, О. Бутовський) [20].

На жаль, зусилля прогресивних діячів того часу в імперії не призвели до докорінного поліпшення фізичної підготовки в армії, вона продовжувала залишатись незадовільною, кількість нездатних до служби в армії продовжувала збільшуватись, хоча був скорочений термін служби з 25 до 4-6 років. Також майже не використовувався позитивний досвід окремих

підрозділів і генералів. Була відсутня система підготовки кадрів з фізичного виховання воїнів.

Таким чином, період 60-80-х років XIX ст. можна охарактеризувати періодом становлення та розвитку шкільної системи фізичного виховання.

Все ж таки фізичне виховання розглядалось як загальнодержавна проблема, влада видавала правові і нормативні документи, які не лише істотно доповнювали попередні, але й вносили зміни в організацію фізичного виховання та сприяли розвитку фізичної культури в школі. Саме постановою Міністерства народної освіти загальні заняття гімнастиком були введені як позанавчальні у різноманітних урочних і позаурочних формах всіх навчальних закладах та проводилися на великій перерві, переважно на свіжому повітрі. Планувалося проводити заняття після уроків по три години, рекомендувалися гімнастичні прогулянки, посилена військова гімнастики, військовий стрій або вивчення пожежної справи для юнаків, проведення рекреаційно-оздоровчих заходів під час канікул. У 1889 р. розроблене програмне забезпечення гімнастики та введений як обов'язковий предмет в усіх цивільних навчальних закладах [7, с. 22].

В галузі освіти здійснюється перша спроба організації підготовки педагогічних кадрів – вчителів гімнастики та військового строю для середніх навчальних закладів. Відомі факти, коли вітчизняні педагоги їхали за кордон у Європу для одержання спеціальної фізкультурної освіти. Наприклад, вчитель гімнастики Харківської гімназії М. Вильгальм закінчив курси Берлінського гімнастичного товариства, а потім склав іспит в Одеській гімнастичній школі [2, с. 13]. Збільшення уваги та фінансування середньої освіти сприяло будівництву нових та реконструкції старих шкільних будівель, у результаті чого в гімназіях починають з'являтися гімнастичні зали. [3, 4, 5].

На землях, що відповідають сучасному територіально-адміністративному устрою України, цей урок гімнастики називався «руханкою». Вчителі українських шкіл використовували традиційні методи навчання – метод демонстрації, практичні, словесні. Так само, в Черкасах у І міській чоловічій гімназії, яка була заснована 26 листопада 1880 р., відповідно до шкільної програми переважала сокольська система гімнастики, проводилися різноманітні спортивні та рухливі ігри під час перерв або занять, фехтування. Саме гімназисти відкрили футбол для черкащан. Для проведення рухливих перерв та ігор на свіжому повітрі, які носили оздоровчий та виховний характер, був облаштований спортивний майданчик. У гімназії, як і у країні, стикалися з браком кадрового педагогічного потенціалу фахівців фізичної культури. Попри будівництва нової шкільної будівлі, актуальною була нестача пристосованих для спортивних занять приміщень, спортивного обладнання та інвентаря, що зводило нанівець увесь навчальний процес з фізичної підготовки молоді гімназії [16]. Загалом у місті питанням освіти приділялось багато уваги, адже станом на 1890 р. вже існували чоловіча гімназія, двокласне міське училище, три церковно-приходські школи, недільна школа та два жіночих пансіони, єврейська

талмуд-тора. Згодом відкрилась жіноча гімназія і 4-класне міністерське училище. За розвитком освіти місто вважалось показовим і було прикладом для інших. В деяких жіночих закладах, окрім нормативних дисциплін, вивчали танці в режимі навчального дня та активного відпочинку у позашкільний час під час канікул, проводилися екскурсії, прогулянки з використанням рухливих ігор тощо.

У селах процес становлення фізичного виховання проходив складніше, протягом 1871-1890 рр. Золотоніським та Пирятинським повітовими земствами було відкрито 15 сільських народних училищ: у Білоусівці, Безпальчому, Великому Хуторі, Коломицях, Демках, Мойсівці, Нехайках, Кононівці, Михайлівці, Драбові, Бирлівці, Золотоношці, Деркачівці, Свічківці, Погребах. В основному це були однокласні навчальні заклади. У 1883 р. в Драбові почало діяти двокласне училище. Училище розташовувалося у будинку власників драбівського маєтку. У ньому навчалось першого року 85 хлопчиків та 10 дівчаток. На училище відпускалося з державної скарбниці 810 руб, від земства – 300 та від сільської громади – 300 руб. Протягом 1871-1890 рр. в училищах навчався 841 учень, в тому числі дівчаток – 53. Найбільше навчалось в Драбівському – 10 та Деркачівському – 8. Дівчатка були відсутні у школах Коломиць, Демок, Михайлівки. Протягом одного року бюджет всіх названих шкіл складався з таких коштів: земства виплачували на утримання училищ 3713 руб, сільські громади – 929, державна скарбниця – 810, поміщик Сергій Волховський з Мойсівки – 60 руб.

У 1900 р. в районі існувало міністерських шкіл – 1, сільських однокласних з трирічним навчанням земських – 24, церковно-парафіяльних – 9. До 1917 р. в селах Драбівського району нараховувалося 24 відсотки писемних. [22, с. 186, 187].

Дещо кращі зміни щодо питань фізичного виховання відбувалися на Півдні України. В.Вербицький відмічає як зміну кадрового складу вчителів фізичної культури у Херсонській губернії, так і введення уроків гімнастики у 87,5 % чоловічих та 82,3 % жіночих середніх закладах освіти, проходять позашкільні заняття водними видами спорту, рухливі ігри, прогулянки, екскурсії тощо. В 1882 р. з 15 чоловічих та 12 жіночих середніх навчальних закладів Херсонській губернії уроки гімнастики проводилися у чотирьох чоловічих гімназіях (66,7%), трьох жіночих гімназіях (60,0%) і двох реальних училищах (50,0%). За підрахунками В.Вербицького у жіночих гімназіях гімнастика і танці викладалися у чотирьох гімназіях (80,0%) і в трьох прогімназіях (43%) [5, с. 30; 15].

Варто зауважити, що відмінністю української системи було поєднання фізичного виховання з національними інтересами, традиціями і пріоритетами.

Таким чином, у 90-х роках ХІХ ст. продовжувався процес становлення фізичного виховання у середніх навчальних закладах освіти. Передусім – це період панування військової гімнастики стройових вправ та пожежної справи, особливо в державних закладах. Приватні гімназії розглядали гімнастику як оздоровчу форму загально-фізичного розвитку дітей. І все ж таки, в чоловічих

гімназіях основною формою фізичного розвитку були гімнастичні вправи, а у жіночих – танці.

Друга половина XIX ст. не була безплідною для фізичного виховання іншої частини України. Історично склалося так, що на Західній Україні спортивно-гімнастичний рух був однією із важливих ланок національно-культурного пробудження. Тому у цей період швидко поширюється діяльність таких спортивних організацій, як «Сокіл», «Пласт», «Січ», «Луг», «Каменярь» [8, с. 10; 20]. Залежно від територіального розташування, надавалася перевага фізичному вихованні (тіловиховання) за шведською, німецькою, чеською системою. Ідеологом і організатором національної системи фізичного виховання (тіловиховання) в межах сокольського руху, а згодом і загальнонаціонального став Іван Боберський [8, с. 10; 20].

На Півдні України у 1861 р. виникає спортивно-гімнастичний рух та засноване перше руханкове товариство. Поступово виникають гуртки любителів спорту в Харкові, Юзівці (Донецьку), а також в Києві, Полтаві. На початку I Світової війни в Києві діяли чотири спортивні гуртки [19, с. 177].

На Поділлі активне становлення фізкультурно-спортивного руху розпочалося в кінці XIX ст., в місці Кам'янці-Подільському існував єдиний спортивний клуб «Сокіл», в якому нараховувалося 50 членів, серед яких були і жінки. Товариство мало свій статут, форму, емблему із зображенням сокола, що тримає гірцю в кігтях. Заняття проводилися з гімнастики, фехтування, легкої атлетики, тенісу за чеським принципом «сокольської гімнастики»; відбуваються перші змагання; з'являються перші чемпіони. [7, с. 22; 9].

«Сокіл» став провідною ланкою українського спортивно-гімнастичного руху, носієм ідеї всебічного фізичного, психічного виховання української молоді. Одним із основних акцентів діяльності було виховання молоді фізично міцною, духовно здоровою. З діяльністю «Сокола» пов'язані зародження і розвиток спортивної періодики, науково-методичної думки в галузі тіловиховання, відкриття гуртка для підготовки інструкторів руханки (гімнастики) [8, с. 10; 20].

Головним в діяльності «Сокола» було навчання гімнастичним руховим діям, які розподілялись на чотири групи:

1. Вправи на приладах (перекладина, бруси, кінь) та з предметами (палиці, булави, хустини, макети зброї та інші).
2. Без приладів та інвентаря – вільні вправи.
3. Групові (акробатичні та «вежі»).
4. Бойові (елементи фехтування, боротьба, тощо).

Навчання гімнастичним рухам проводилось за певно визначеною схемою, де кожна частина заняття мала конкретні завдання, а саме початок, виконання вправ на приладі, завершення тощо [1, с. 214; 21].

Популяризація сокольської гімнастики значною мірою сприяла проведенню щорічних змагань з сокольської гімнастики серед учнів середніх навчальних закладів в усіх регіонах України. «Команди гімназистів, які брали у них участь, з'їжджались з різних міст. Для проведення цього заходу попечитель Харківського навчального округу П. Соколовський розробив

спеціальну програму, яка складалася з обов'язкових (десятиборство командне, п'ятиборство командне та індивідуальні вправи на приладах) та вільних вправ (для загального виступу, з палицями, для жінок), містила жорсткі вимоги до складу команди, її форми й обладнання. Ці спортивні змагання широко висвітлювалися в регіональній і центральній пресі» [1, с. 12].

Таким чином, фізичне виховання стало невід'ємною частиною змісту освіти середніх навчальних закладів України. У ході дослідження встановлено, що передумовами становлення та розвитку фізичного виховання в середніх навчальних закладах була активна діяльність педагогів, лікарів, громадських діячів, розвиток громадсько-політичного руху на підтримку здорового способу життя молодого покоління. Процес формування системи фізичного виховання учнів, характеризувалася переходом до нових форм, що пройшов від запровадження шкільної програми окремих засобів фізичного виховання у другій половині XIX ст. до активного розвитку спортивно-гімнастичного руху серед гімназистів на початку XX століття.

Список використаних джерел

1. Блажкевич Н. Педагогічний аспект фізичного виховання молоді у школах і громадських організаціях на західноукраїнських землях 1900-1939 рр. / Н. Блажкевич // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. Вип. 29 / Уман. держ. пед. ун-т. – Умань : Жовтий, 2009. – С. 213-217.
2. Бондар А.С. Теорія и практика фізичного виховання гімназистів на Слобожанщині у другій половині XIX – початку XX ст. : Автореф. дис. ... канд. істор. наук : 24.00.02 / ЛДУФК. – Львів, 2006. – 20 с.
3. Бондар А.С. Особливості фізичного виховання учнів в гімназіях різних регіонів України в кінці XIX – на початку XX ст. / А.С. Бондар, Г.Ш. Приходько // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні : Зб. наук. ст. – Рівне, 2003. – Ч.1. – С. 39-43.
4. Вербицький В.А. Розвиток фізкультури і спорту в навчальних закладах Півдня України (початок XX ст.) / В.А. Вербицький // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 116-122.
5. Вербицький В.А. Фізичне виховання у середніх навчальних закладах Півдня України в 60-70-х рр. XIX ст. / В.А. Вербицький // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 104. Вип. 91: Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – С. 27-31.
6. Вербицький В.А. Фізичне виховання і спорт у середніх навчальних закладах Півдня України: 1864-1917 рр. (на матеріалах Херсонської губернії) : Автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / ЧДУ. – Миколаїв, 2009. – 21 с.
7. Волков О.О. Жіночий фізкультурно-спортивний рух на Поділлі (1900-1939 роках) / О.О. Волков // Зб. матер. наук. досліджень студентів. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Випуск 3. – С. 21-25.

8. Герцик М.С. Вступ до спеціальностей галузі „Фізичне виховання і спорт” : навч. посіб. / М.С. Герцик, О.М. Вацеба. – Вид. 3-е. – Харків : „ОВС”, 2004. – 176 с.
9. Єсюнін С. Сокольська гімнастика : 3 історії першого спортивного товариства на Поділлі / С. Єсюнін // Поділлі Вісті. – 2000. – 21 березня. – № 33.
10. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), ф. – 60, оп. 1, спр. 3, арк. 184, 214.
11. ДАЧО, ф. – 5624, оп. 1, спр. 91, арк. 2-7.
12. Лапшина Г.Г. Історичні аспекти розвитку фізичного виховання в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Г. Г. Лапшина, Р.Л. Дмитрів // Фіз. виховання, спорт і культура здоров’я у сучас. сусп-ві. – Луцьк, 2013. – № 1. – С. 22-24.
13. Лесгафт П.Ф. Избранные труды / Сост. И.Н. Решетень – М. : Физкультура и спорт. – 1987. – 359 с.
14. Міщук І.Є. Становлення і розвиток фізкультурно-спортивного руху на Поділлі в першій третині XX століття / І.Є. Міщук // Зб. матер. наук. досліджень. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2011. – Випуск 3. – С. 107-111.
15. Памятная книжка Одесского Учебного Округа на 1882-83 учебый год. Издание Одесского Учебного Округа. – Одесса : типография П.А. Зеленого. – 1883. – С. 30-208.
16. Перша міністерська чоловіча гімназія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.cherkassy.ua/index.php/arkhytektura-cherkas/22-persha-ministerska-cholovicha-himnaziia>
17. Світлична В.В. Історія України : навч. посіб. для студ. неісторич. спеціальностей ВЗО / В.В. Світлична. – К. : Каравела; Львів : Новий Світ-2000, 2002. – 304 с.
18. Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. – М. : Изд-во Акад.пед.наук РСФСР. – 1954. – С. 264-265.
19. Степанюк С.І. Історія фізичної культури за блочно-модульною системою : методичний посібник / С.І. Степанюк, О.О. Гречанюк, І.В. Маляренко. — Херсон : ХДУ, 2006. – 234 с.
20. Третяк А. М. Витоки і становлення професійної підготовки вчителів фізичного виховання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-06/08tanpeu.pdf>
21. Філь С.М. Історія фізичної культури. Навчальний посібник / С.М. Філь, О.М. Худолій, Г.В. Малка. – Харків : «ОВС», 2003. – 160 с.
22. Щерба В. Из туману віків і днів учорашніх : Історико-географічне дослідження. – Дабівське видавничо-поліграфічне підприємство, 2002. – 362 с.

References

1. Blazhkevich N. Pedagogichniy aspekt fizichnogo vihovannya molodi u shkolah i gromadskih organizatsiyah na zahidnoukrayinskih zemlyah 1900-1939 rr. / N.Blazhkevich // Psihologo-pedagogichni problemi silskoyi shkoli : nauk. zb. Vip. 29 / Uman. derzh. ped. un-t. – Uman : Zhovtiy, 2009. – S. 213-217.
2. Bondar A.S. Teoriya i praktika fizichnogo vihovannya gimnazistiv na SlobozhanshinI u drugiy polovini XIX – pochatku XX st. : Avtoref. dis. ... kand. istor..nauk : 24.00.02 / LDUFK. – Lviv, 2006. – 20 s.

3. Bondar A.S. Osoblivosti fizichnogo vihovannya uchniv v gimnaziyah riznih regioniv Ukrayini v kintsi XIX – na pochatku XX st. / A.S. Bondar, G.Sh. Prihodko // Kontsepsiya rozvitku galuzi fizichnogo vihovannya i sportu v Ukrayini : Zb. nauk. st. – Rivne, 2003. – Ch.1. – S. 39-43.
4. Verbitskiy V.A. Rozvitok flzkulturi i sportu v navchalnih zakladah Pivdnya Ukrayini (pochatok HH st.) / V.A. Verbitskiy // Istorichniy arhiv. Naukovi studiyi: Zbirnik naukovih prats. – Mikolayiv : Vid-vo MDGU Imeni Petra Mogili, 2008. – Vip. 2. – S. 116-122.
5. Verbitskiy V.A. Fizichne vihovannya u serednih navchalnih zakladah Pivdnya Ukrayini v 60-70-h rr. XIX st. / V.A. Verbitskiy // Naukovi pratsi: Naukovo-metodichniy zhurnal. – T. 104. Vip. 91: Istorichni nauki. – Mikolayiv : Vid-vo ChDU imeni Petra Mogili, 2009. – S. 27-31.
6. Verbitskiy V.A. Fizichne vihovannya i sport u serednih navchalnih zakladah Pivdnya Ukrayini: 1864-1917 rr. (na materialah Hersonskoyi guberniyi) : Avtoref. dis. ... kand. Istor.nauk : 07.00.01 / ChDU. – Mikolayiv, 2009. – 21s.
7. Volkov O.O. Zhinochiy fizkulturno-sportivniy ruh na Podilli (1900-1939 rokah) / O.O. Volkov // Zb. mater. nauk.doslidzhen studentiv. – Kam'yanets-Podilskiy : Kam'yanets-Podilskiy natsionalniy univrsitet imeni Ivana Ogienka, 2011. – Vipusk 3. – S. 21-25.
8. Gertsik M.S. Vstup do spetsialnostey galuzi „Fizichne vihovannya i sport” : navch. posib. / M.S. Gertsik, O.M. Vatseba. – Vid. 3-e. – Harkiv : „OVS”, 2004. – 176 s.
9. Esyunin S. Sokolska gimnastika : 3 Istoriyi pershogo sportivnogo tovaristva na Podilli / S. Esyunin // Podilli Visti. – 2000. – 21 bereznya. – № 33.
10. Derzhavniy arhiv Kirovogradskoyi oblasti (DAKO), f. – 60, op. 1, spr. 3, ark. 184, 214.
11. DACHO, f. – 5624, op. 1, spr.91, ark 2-7.
12. Lapshina G.G. Istorichni aspekti rozvitku fizichnogo vihovannya v Ukrayini v kintsi HH – na pochatku HH st. / G. G. Lapshina, R.L. Dmitriy // Fiz. vihovannya, sport i kultura zdorov'ya u suchas. susp-vi. – Lutsk, 2013. – № 1. – S. 22-24.
13. Lesgaft P.F. Izbrannyye trudyi / Sost. I.N. Resheten – M. : Fizkultura i sport. – 1987. – 359 s.
14. Mischuk I.E. Stanovlennya i rozvitok fizkulturno-sportivnogo ruhu na Podilli v pershiy trenin XX stolittya / I.E. Mischuk // Zb. mater. nauk. doslidzhen. – Kam'yanets-Podilskiy : Kam'yanets-Podilskiy natsionalniy universitet im. Ivana Ogienka, 2011. – Vipusk 3. – S. 107-111.
15. Pamyatnaya knizhka Odesskogo Uchebnogo Okruga na 1882-83 uchebnyy god. Izdanie Odesskogo Uchebnogo Okruga. – Odessa : tipografiya P.A. Zelenogo. – 1883. – S. 30-208.
16. Persha ministerska cholovicha gimnaziya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://history.cherkassy.ua/index.php/arkhytektura-cherkas/22-persha-ministerska-cholovicha-himnaziia>
17. Svitlichna V.V. Istoriya Ukrayini : navch. posib. dlya stud. neistorich. spetsialnostey VZO / V.V. Svitlichna. – K. : Karavela; Lviv : Noviy SvIt-2000, 2002. – 304 s.
18. Smirnov V.Z. Reforma nachalnoy i sredney shkoly v 60-h godah HH v. – M. : Izd-vo Akad.ped.nauk RSFSR. – 1954. – S. 264-265.
19. Stepanyuk S.I. Istoriya fizichnoyi kulturi za blochno-modulnoyu sistemoyu : metodichniy posibnik / S.I. Stepanyuk, O.O. Grechanyuk, I.V. Malyarenko. — Herson : HDU, 2006. – 234 s.

20. Tretyak A. M. Vitoki i stanovlennya profeslynoyi pidgotovki vchiteliv flzichnogo vihovannya v Ukraini [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-06/08tanpeu.pdf>
21. Fil S.M. Istoriya flzichnoyi kulturi. Navchalniy posibnik / S.M. Fil, O.M. Hudoliy, G.V. Malka. – Harkiv : «OVS», 2003. – 160 s.
22. Scherba V. Iz tumanu vikiv i dnev uchorashnih : Istoriko-geografichne doslidzhennya. – Drabivske vidavnicho-poligrafichne pidpriemstvo, 2002. – 362 s.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2015 р.

Л. П. Ярославская

**Становление и развитие физического воспитания в учебных заведениях
Украины во второй половине XIX ст.**

На основе анализа документальных материалов, архивных документов, специальной литературы и их обобщения, в статье освещена общая концепция становления и развития системы физического воспитания в средних учебных заведениях Украины во второй половине XIX в. Социально-политические, экономические изменения в обществе, военные действия, активность передовой русской, украинской интеллигенции – ученых, педагогов, врачей и общественных деятелей побудили к проведению во второй половине XIX в. реформирования в области образования и введения физических упражнений в практику учебных заведений.

Определены основные причины, которые мешали внедрению гимнастики, среди которых необходимо отметить – отсутствие нормативных программных разработок, отсутствие педагогических кадров со специальной физкультурным образованием или низкий кадровый потенциал, недостаточное финансирование и материально-техническое обеспечение учебных заведений.

Ключевые слова: средние учебные заведения, гимназии, школы, физическое воспитание, гимнастика, сокольское движение, спортивно-гимнастическое движение.

L. Yaroslavska

**Formation and development of physical education at educational institutions
in Ukraine of the second half of the 19-th century**

On the basis of the analysis of documentary materials, archival documents, specialized literature and its generalizations, the article highlights the general concept of the origin, development and establishment of physical education in comprehensive schools in Ukraine in the late nineteenth century. The socio-political, economic and military changes in society, the activity of progressive Russian, Ukrainian intelligentsia - scientists, teachers, doctors, public figures led to the carrying out second half of the nineteenth century. reforming the education system and the introduction into practice of physical exercises in education institutions.

The identified the main reasons that hinder the introduction of gymnastics, among them - the lack of standard program workings, lack of pedagogical staff with special physical training education or low staff capacity, insufficient funding and logistical support education institutions.

Key-words: secondary, gymnasiums, schools, physical education, gymnastics, Sokolsky movement. sports and gymnastic movement.

УДК 930.2: 070.433

Л. М. Деменко

**ПОЖЕЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ КИЄВА І ЧЕРНІГОВА
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ «ПОЖАРНОЕ ДЕЛО»**

Висвітлюється діяльність формувань пожежників у Києві та Чернігові наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. за матеріалами публікацій цього періоду в спеціалізованому журналі «Пожарное дело». Дослідження містить докладну інформацію про створення, підпорядкування, матеріальне забезпечення, розбудову, поповнення штату, облаштування, навчання, страхування, роботу з гасіння пожеж Київської команди і Чернігівського товариства. Подається статистична інформація особового складу та майна формувань. Приділяється увага висвітленню шляхів фінансування пожежних організацій. Визначається низка проблем, що потребували на той час вирішення для підвищення ефективності діяльності пожежних формувань Києва і Чернігова.

Ключові слова: Київська пожежна команда, Чернігівське пожежне товариство, брандмейстер, трубник, водогін, механічна драбина, депо.

Сучасні дослідники історії пожежної справи в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. Томіленко А. Г. і Козинець О. В. [2, 8, 9] свої дослідження базували на офіційних джерелах: архівних документах, офіційних звітах товариств, монографіях. Проте, по за їх увагою залишились світлини та статті з науково-популярного ілюстрованого журналу «Пожарное дело», що містили докладну інформацію про діяльність команд і товариств різних регіонів тодішньої Російської імперії, а сьогодні України, безпосередньо на час їх існування і діяльності.

Журнал «Пожарное дело» – видання імператорського Російського пожежного товариства, що різнобічно висвітлювало стан пожежно-страхової справи в Російській імперії, до складу якої у названий період входила частина території сучасної України. Виходив журнал два рази за місяць протягом 1894–1919 рр. Мав офіційний і неофіційний відділи. В офіційному відділі друкували розпорядження, акти, повідомлення, циркуляри, накази, витяги, звіти. Неофіційний відділ розміщував портрети, групові фотографії